

UOT-48.71.91

FATMA MƏMMƏDOVA*

NAXÇIVAN XALÇALARI AZƏRBAYCAN XALÇALARI KONTEKSTİNDƏ

Xalçaçılıq Azərbaycan incəsənətinin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biridir. Naxçıvan diyarında xalçaçılığın tarixi olduqca qədimdir. Zəngin təbiətə malik Naxçıvanda hələ qədim dövrlərdən xalça sənətinin inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Naxçıvan xalçaları öz bədii keyfiyyətləri ilə dünyaya sas salır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, Naxçıvan qrupu xalçaları öz səciyyəvi ornamentləri ilə zəngindir. Naxçıvan qrupu xalçalarında ən çox işlədilən bitki motivləri qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, zanbaq, meyvə ağaclarının yarpaqları-nar, heyvə, alça çiçəkləri eləcə də sünbül və müxtəlif formalı yarpaqlardır.

Açar sözlər: xalça, ornament, simvol, naxış, semantik elementlər, şadda, ikitərəfli daraq

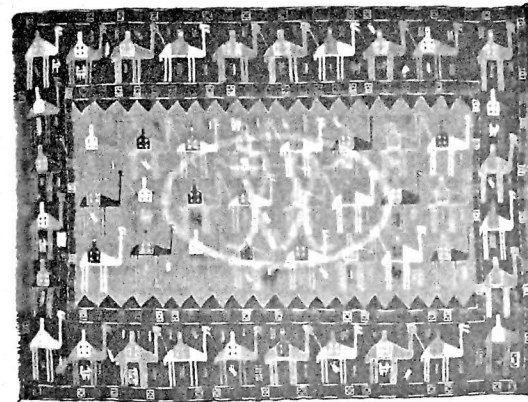
Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan yer kürəsində həyatın başladığı ilk insan məskənlərindən biridir. Azərbaycan xalqı bu diyarda qədim və zəngin mədəniyyət yaratmışdır. Zəngin təbiətə əlverişli coğrafi şəraitə malik Naxçıvanda hələ qədim dövrlərdən xalçaçılığın geniş inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Kültürdə qədim yaşayış məskənlərindən tapılmış (e.ə. IV-III minillik) ibtidai gil cəhrlər və sümükdən hazırlanmış iy ucları Naxçıvanın o zamanlar ən qədim toxuculuq mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir (1, s.71). Orta əsrlərin ərəb müəllifləri Naxçıvanda xalçaçılığın geniş vüsət alması və bu ərəzidə toxunan xalçaların şöhrət qazanması barədə öz əlyazmalarında dəyərli məlumat vermişlər (6, s.7). X əsrin II yarısında (982) aid "Hüdəd əl-Ələm" əsərində göstəriləyi kimi Naxçıvan xalçaları ilə tanınırdı (6, s.7). Xalça sənətinin Naxçıvanda geniş yayılmasına və tərəqqisinə xalqın məişət və estetik tələbatı səbəb olmuşdur. Adətən bu ərəzidə istehsal edilən 20-30 metr kvadratdakı iri ölçülü qalın toxunuşa malik xovlu və keçə, palaz, cecim, kilim, şadda, zili kimi xovsuz xalçalardan istifadə olunurdu. Xalça sənəti Naxçıvanın Şövr, Şahbuz, Ordubad, Culfa rayonlarında daha geniş yayılmışdı.

Xalçalarda öz əksini tapmış bir çox simvollar, sadəcə ornamental dekor elementi deyil – onlar əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsin daşıyıcıları tarixə, dinə dair maraqlı məlumatlar mənbəyidir. Azərbaycan xalçaları üzərində əks olunmuş bəzi simvol qruplarına diqqət yetirək. Xalçalar üzərində əks olunmuş ikonoqrafik simvolların böyük əksəriyyəti qədim dini kultların, dünya görüşünün təzahürüdür və ya zoomorf, yada nəbəti xarakter daşıyır. Xalçalarda ən çox işlədilən bitki motivləri qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, zanbaq, meyvə ağaclarının yarpaqları-nar, heyvə, alça çiçəkləri eləcə də sünbül və müxtəlif formalı yarpaqlardır. Azərbaycan xalçaları bülbül, tovuzquşu, göyərçin, tutuquşu, hophop, sərçə, qırqovul, bildirçin, kəklik təsvirlərinə daha çox üstünlük verirdilər. Bu və ya digər heyvanın və yaxud bitkinin təsviri "mühafiz" səciyyəlidir: o ya müdafiə edir, ya da mənfi təsirlərdən uzaqlaşdırır, ya da insanı himayə edir. Heyvan təsvirləri içərisində qoyun və keçə təsvirləri Azərbaycan türklərinin qədim təsərrüfat ənənələrinin, ənənəvi həyat tərzinin yadigarıdır (4, s. 260).

Azərbaycan xalçaları üzərində müxtəlif variantlarla (sadə və mürəkkəb) təsvir olunan həndəsi elementdir. Qocaman toxucular kiçikölçülü bir nöqtəni, yaxud bir nöqtə ətrafında toxunmuş dörd kiçik kvadratı, rombşəkilli, daxilən dörd bərabər və rəngarəng hissələrə bölünmüş formaları göz adlandırdılar. Bu yardımçı elementdir. Xalçalar üzərində böyük ölçülərə malik, müstəqil şəkildə işlənən "göz" elementinə rast gəlinir. Bir növ nəzərlik xarakteri daşdığından xalça üzərində müxtəlif mövqələrdə kiçik ölçüdə təbiiq olunur. Xalq inanclarına görə, üzərində

“göz” işarəsi olan xalçalar həm özünü, həm də aid olduğu ailəni, evi bədnəzərdən, pis niyyətlərdən mühafizə edir. Daraq elementi müxtəlif formalarda və məqsədlərlə təbiiq olunmuşdur. Əsasən “Namazlıq”lar üzərində təsbeh, su qabı və s kimi əşyalarla birlikdə “mehrab”ın sağ və sol tərəflərində toxunan real formalı və ölçülü “daraq”lar təmizlik atributu kimi qəbul olunur. Lakin xalçalar üzərində daraq formalı, lakin bəzək elementi, doldurucu vasitə kimi işləən, bununla belə “daraq” adlanan elementlər vardır. Məsələn, Naxçıvan qrupuna aid olan Şəddə (şəkil) üzərindəki iriölcülü heyvanın üzərində təsvir olunan “daraq” ilkin mənasından uzaqdır. Element burada ətrafdakı digər elementlərin rənginə müvafiq tərzdə bəzək kimi, həm də “ikitorəfli daraq” formasında toxunmuşdur (4, s. 266).

Ulduz həm həndəsi, həm də astral simvoldur. Naxçıvan bölgəsinin xalçalarında ulduz adətən bəzək elementi kimi təbiiq olunur. Lakin kompazisiyanın məna yükünü gücləndirmək məqsədilə ulduz işıq, ağıl və xoşbəxtlik rəmzi kimi də təbiiq olunur. Bu bilavasitə xalq təsəvvürləri, inancları ilə bağlı olan məsələdir. Təsədüfi deyilki, “ulduzu parlamaq” ifadəsi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xoşbəxtlik, rahatlıq mənasında işlənilir. Xalça üzərində təsvir edilən içərisində rəngbərəng beş, altı, səkkizguşəli ulduzlar olan göllər fırovcan aila rəmzi kimi yozulur. Üzərində ulduz təsviri olan xalçalar yeni qurulan ailələrə hədiyyə etmə ənənə halını almışdır. Tarixən xalçalar üzərində Azərbaycan türklərinin qədim təsərrüfat ənənələrini əks etdirən ruzi bərəkət, artım rəmzi kimi yozulan qoyun, keçi, at, dəvə, it və s. ev heyvanlarının təsvirləri daha çox üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycan xalçalarının Naxçıvan qrupuna daxil olan nümunələrdə xüsusilə XIX əsrin sonları XX əsrə qədər toxunan xalça və xalça məmulatlarında heyvan motivləri əsasən kiçik ölçüdə doldurucu element kimi toxunmuşdur. Bəzi xalçalar üzərində həm erkək, həm dişi, həm də bala heyvan təsvirini kompleks halında toxuyan xalçaçı maraqlı improvizasiya etmişdir. Beləki, burada obraz bolluğuna nail olmaq, məna tutumunu saxlamaq məqsədi ilə heyvanlar dörd deyil - iki ayaqlı toxunmuşlar. Qərbi Azərbaycanın ərazisində olan abidələrin öksəriyyəti özünün orjinallığı eyni zamanda, türkmenşəli semantikasi ilə seçilir. Bu bölgənin sakinləri özünü memarlıqda, xüsusəndə xalçaçılıq sənətində büruzə vermişdir (2, s.20). Xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Azərbaycanın öksər bölgələrində Ərdəbil, Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Quba və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə Naxçıvanda da xalçaçılıq sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. M.Heydoroov əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri sayılan Naxçıvan və Ordubadın adlarını da qeyd edir (7, s. 55). Naxçıvan da xovlu xalçalara nisbətən xovsuz xalçaların toxunuşuna erkən başlamış, xalçaçılıq sənətinin təkammülü baxımından bu məmulatların hamısı sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf mərhələsi keçmişdir. Orta əsrlərdə Naxçıvanda da xalça istehsalı artıq kütləvi şəkil almış, yun məmulatı ilə yanaşı pambıq və ipək saplarla da xalça toxunmuşdu (3, s. 65). Naxçıvan, Şahbuz, Ordubad, və Culfa və ya ipəkdən hazırlanan xovlu və xovsuz xalçaların toxunduğu mərkəz hesab olunurdu. Burada Qarabağda olduğu kimi, “dost-xəli-gəbə” adlanan xalçalar və ölçüsü 2 kv. metrədən 20-30 kv metrədək olan xalılar toxunurdu. Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinə üzərində həndəsi, nəbati zoomorf naxışlar olan zolaqlı nazik və uzun xalçalar xasdır. Zəngin və müxtəlif kompozisiya həlli ilə seçilən “əjdahalı” silsiləsindən olan və XVII-XVIII əsrlərə aid Naxçıvan xalçaları hazırda İstanbul muzeylərində saxlanılır. Naxçıvanda xalçalar öz bədii xüsusiyyətinə görə iki böyük qrupa bölünür: Ornamental və Süjetli xalçalar. Ornamental xalçalar çoxluq təşkil edir. Dağlıq rayonlarda zili və şəddə toxunuşu at, dəvə çulu, məfrəş, xurcun, heybə, duzqabı, qaşığıda kimi möişət əşyalarından çox istifadə olunmuşdur. Naxçıvanda kilimlər çox geniş istifadə olunmuşdu. Naxçıvan kilimləri istər rənginə, istərsə də bədii xüsusiyyətinə görə Qarabağ kilimlərinə çox oxşasada bəzi özünə məxsusluqları ilə fərqlənirlər. Mürəkkəb dolama texnikası ilə toxunan Naxçıvan zilliləri şəddə və vərniyə nisbətən daha çox təkmilləşmişdir. X əsrə aid “Hüdüd - əl - ələm” anonim mənbə qeyd edir ki, Naxçıvanda, Xoyda, Muğanda, Salmasda və



Şəddə. Yun.
Xovsuz. 200x166.
XIX əsrin sonları.

Ərdəbilə toxunan xalça və palazlar isə böyük şöhrət qazanmışdı (6, s. 7). Qarabağ xalça qrupuna həminin Zəngilan və Naxçıvan istehsal mərkəzləri daxil idi. Tarixçi Sebos Bizans hökmdarı Herakliusun 628 - ci ildə Naxçıvanda əldə etdiyi qənimətdən danışırkən qızıl və gümüş saplarla naxış vurulmuş çoxlu xalçalardan söz açır (6, s. 6). Azərbaycan xalçaçılığının və bütünlükdə dekorativ təbiiq incəsənətinin klassik və ya “qızıl dövrü” XVI-XVII əsrlər hesab olunur (6, s. 12). Axtarış sənəti: sonsuzluğu və qorunmağı ifadə edir. (Qarabağ və göz motivlərinin təkrarı ilə formalaşmışdır). Pitraq: Bədnəzar duası olaraq bolluq və bərəkətin qorunması mənasını verir. Çərx-i-fələk: Talevə cənnətin simvolidir. Xalçanın əhd-peymanın sübutu olaraq toxunduğunu bildirir. Gül: İlahi eşq, həsrəti simvolizə edir. Əjdaha: Hava və suyun sahibi olan mifoloji varlıqdır. Gücü və müdafiəni ifadə edir. Əli belində: Analığı, bolluğu, taleyi və xoşbəxtliyi bildirir. Canavar izi və ya ayağı: Vəhşi heyvanlardan qorunmağı ifadə edir. XVI əsrdə Azərbaycan digər şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da xalçaçılığın həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcminin artması baxımından öz inkişafının xüsusi mərhələsinə keçmişdir. Burada toxunulan zərif və qəşəng “Naxçıvan” xalçası Yaxın Şərqi və Avropa ölkələrində qiymətləndirilir. Bu xalça texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları ilə uyğun olduğu üçün həmin xalça növü tədqiqatçılar tərəfindən “Qarabağ qrupuna” daxil edilir (8, s. 103). Naxçıvan xalçalarında digər bölgələrin xalçaları ilə müqayisədə ilmə sıxlığı o qədər də çox deyil, 35x35 və ya 40x40-dır. Amma sıxlığın az olması baxmayaraq, xalçaların davamlı olur. Naxçıvan xalçalarının bir fərqləndirici cəhəti də onların uzunsuz toxunmasıdır. Xalçalarınuzun toxunuşunda daha çox həndəsi naxışlar, antropomorfi, zoomorfi, nəbati naxışlardan istifadə edilmişdir. Naxçıvan xalçalarının başlıca xüsusiyyəti onların üstündəki ensiz zolaqlardır. Bu zolaqlar mədaxilləri təşkil edir. Naxçıvan xalçaları bir sıra alim və tədqiqatçılar Anaxanın Əliyəvə, Kübra Əliyevə, Röya Tağıyevə, Lətif Kərimov, Rəsim Əfəndiyev və b. tərəfindən araşdırılmışdır. Xalçaçılıq sənətinin Naxçıvanda inkişafı haqqında sənətşünas L.Kərimov yazır ki, Naxçıvanda bir-birindən rəngarəng palaz, cecim, xal toxunmuşdur (3, s. 68). Naxçıvan xalçaları xovlu (xalça, xal, gəbə və s.), və xovsuz (palaz, kilim, cecim, zili, şəddə və s.) olmaqla naxışların incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilir. Xalçalarda təsvir edilən bəzək elementlərinə digər maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlərdə də təsadüf edilir (5, s. 68).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalçaçıları Naxçıvan qrupu. Bakı: Elm, 2012, 79 s.
2. Azərbaycan Xalçaçıları. II cild, № 5. Bakı: Azər-İlmə, 143 s.
3. Hacıyeva S. A. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 183 s.
4. Həbibbəyli İ. Muradov V. Naxçıvan xalçaçılığı ənənə və müasirlik. Bakı: Elm, 2017, 283 s.
5. Kərimov L. H Azərbaycan xalçalarının naxış elementlərindən nümunələr. Bakı: Elm, 1983, 130 s.
6. Tahirov K. Azərbaycan xalçası. Bakı: 2012, 469 s.
7. Гейдаров М. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: 1967, 200с.
8. Керимов Л. Г Азербайджанский ковер. том III. Баку: Гянджлик, 1961, 186 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi

AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı

e-mail: fatma_sahbazova@hotmail.com

Fatma Mammadova**NAKHCHIVAN CARPETS WITHIN AZERBAIJAN CARPETS CONTEXT**

Carpet-weaving is one of the most ancient and widespread kinds of Azerbaijan Art. The history of carpet-weaving in Nakhchivan dates back rather old times. There existed suitable environment for carpet craft since as early as ancient times in Azerbaijan having rich nature. Nakhchivan carpets become popular in the world in their graphic features. It is clear from the carried out researches that carpets of Nakhchivan group are rich in their characteristic ornaments. The most frequently used plant motifs in the carpets of Nakhchivan group are rose, daffodil, carnation, poppy, lily, the leaves of fruit trees, the blossoms of pomegranate, quince, cherry-plum, also ear and different shape leaves.

Keywords: *carpet, ornament, symbol, pattern, semantic elements, bead, two-sided comb***Фатма Мамедова****НАХЧЫВАНСКИЕ КОВРЫ В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ**

Ковроткачество является одним из самых древних и широко распространённых видов искусства в Азербайджане. Ковроткачество в Нахчыване имеет древнюю историю. В Нахчыване, имеющем богатую природу, еще с древних времен сложились благоприятные условия для развития ковроткачества. В результате исследований выявлено, что ковры Нахчыванской группы богаты своеобразными орнаментами. В Нахчыванской группе ковров чаще всего используются мотивы розы, нарцисса, гвоздики, тюльпана, лилии, изображаются листья фруктовых растений: граната, айвы, цветы алчи, а также колосья и другие формы листьев.

Ключевые слова: *ковёр, орнамент, символ, узор, семантические элементы, бисер, двухсторонняя гребёнка**(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim olunmuşdur)***Daxilolma:** *İlkin variant 01.04.2019**Son variant 24.06.2019*